

„Ez már túlmutat a pajtán...”

Bevezető gyanánt

„Ma már nyilvánvaló: a túlélés nem a megmaradtak személyes problémája, a Holocaust hosszú, sötét árnyéka az egész civilizációra rávetül, amelyben megtörtént, s amelynek tovább kellett élnie a történetek súlyával és következményeivel. Mondhatják, hogy túlzok, hiszen önök alig találkoznak e következmények nyomaival, már régóta másról beszél a világ. Ez azonban csak a felület, a látszat. A kérdések fontosságát az dönti el, hogy vitális kérdések-e. S ha azt vizsgáljuk, hogy az európai civilizációnak, az európai tudatnak vitális kérdése-e a Holocaust, azt fogjuk találni, hogy igenis az, mert ugyanannak a civilizációnak kell reflektálnia rá, amelynek keretei közt végrehajtották.” (Kertész Imre)¹

Amikor Zvi Rav-Ner, Lengyelország izraeli nagykövete utolsó felszólalóként beszédet mondott a jedwabnei² emlékműnél, a következő sorokkal búcsúzott el az ott jelenlévő kisebb tömegtől: *„Amikor emlékezünk és megemlékezünk, akkor elsősorban a gaztett áldozataira gondolunk, de hiszem, hogy ugyanakkor kijelöljük az utat a jövőbeni párbeszéd felé is. Mert itt van szükség párbeszédre. Párbeszédre értünk, értetek, a gyermekeinkért és a jövő nemzedékéért.”*³ Az idézett gondolatok 2012. július 10-én hangzottak el Jedwabne városának határában, pontosan 71 évvel az után, hogy a település teljes zsidó lakossága egyetlen nap leforgása alatt egy brutális antiszemita pogrom áldozata lett. A megemlékezés helyszíne, mint 2001-óta minden év júliusában a hajdani zsidó temető közvetlen közelében kialakított emlékpark volt. A nagykövet mellett jelen volt még Michael Schudrich lengyel főrabbi, Wojciech Lemański atya, a Lengyel Keresztények és Zsidók Tanácsának (*Polska Rada Chrześcijan i Żydów*) tagja, Piotr Kadlicik, a Zsidó Hitközségek Szövetségének (*Zwizek Gmin Wyznaniowych Żydowskich*) elnöke, a Nemzeti Emlékezet Intézetének (*Instytut Pamięci Narodowej, továbbiakban IPN*) küldöttsége, a białystoki börtön rabokból és börtönőrökből álló delegációja, különböző lengyel nemzeti médiumok, valamint egy körülbelül ötvenfős, magánszemélyekből álló közönség Lengyelország különböző részeiről. Jedwabne város (hiányolt) lakossága csupán a felszólalók beszédeiben jelent meg.

¹ KERTÉSZ, 2001.

² Jedwabne

³ Zvi Rav-Ner, 2012. július 10., Jedwabne

Az emlékrítus elsődleges célja az volt, hogy a résztvevők a jedwabnei mészárlás helyszínén közös ima kíséretében hajtsanak fejet az áldozatok emléke előtt. Volt azonban az eseménynek egy másik dimenziója is, amely az emlékpark védelmét lehetővé tévő biztonsági rendszer üzembe helyezésének körülményeit érintette. Ennek apropóját az egy évvel korábbi emlékműrongálás adta. Történt ugyanis, hogy az emlékpark köveire, valamint a közepén álló emlékműre máig ismeretlen tettesek horogkereszteket, és „Nie przepraszam za Jedwabne!” („Nem kérünk bocsánatot Jedwabnéért!”) feliratot festettek. A tisztítási folyamat már az esemény másnapján megkezdődött, ám a rendbetétel finanszírozásának előteremtése, valamint az emlékpark védelmi rendszerének kiépítése kapcsán felmerülő kérdések viták sorozatára adtak okot az IPN és a jedwabnei önkormányzat között. Az IPN azon az állásponton volt, hogy az atrocitás a jedwabnei lakosság nemtörődömségének eredménye, így az erkölcsi és anyagi felelősség őket terheli érte. A jedwabnei önkormányzat azonban máshogy gondolkodott erről, s véleményét azzal indokolta, hogy az emlékpark nem a város, hanem az IPN tulajdonát képezi, ebből kifolyólag pedig minden, a parkkal kapcsolatos anyagi terhet az intézetnek kell magára vállalnia.

Az emlékrítuson elhangzott beszédek egytől egyik megpróbálták valamilyen formában magyarázni ezt a konfliktushelyzetet és a jedwabnei lakosság elzárkózását a szertartáson való részvételtől. Ezek az értelmezési kísérletek, akármennyire is az aktuális problémából indultak ki, egy több mint tíz esztendő polémia hagyományából merítettek, s egy jóval összetettebb történet részei, mint amely az alapkönfliktusra adott válaszok alapján kimondottá válhatott. Akkor, amikor a nagykövet a „jövőbeni párbeszéd” lehetőségeiről beszélt, egyszerre utalt a jedwabniekkal való tényleges dialógusra, s ennek az évtizedes történet felőli szimbolikus aspektusára.

Dolgozatomban a 2012 júliusában megkezdett jedwabnei terepmunkám⁴ tapasztalatai alapján arra törekszem, hogy (1) e történetek és jelentések sűrű szövedékének szárait felfejtve felvázoljam azt a folyamatot, amely az emlékrítus háttérnarratíváit adja, s hogy (2) ezen keresztül értelmezsem a rítusban, illetve a rítus közvetlen (jedwabnei) recepciójában megfogalmazott konfliktushelyzetet. Kevésbé elnagyoltan jelen dolgozat az alábbi kérdéseket teszi fel: mi volt a kiindulópontja a vitának? Milyen kontextusokban és milyen formában kerültek/kerülnek elő a jedwabnei pogrom értelmezésével kapcsolatos dilemmák? A konkrét eseményről szóló elbeszélések milyen más ideákkal és hogyan fonódnak össze – például a nemzeti eszme, a nemzeti identitás és a nemzeti emlékezet narratíváival? Hogyan vált a

⁴ A terepmunka körülményeiről, személyes és „terepadta” korlátairól a dolgozat utolsó egységében esik majd szó bővebben.

Jedwabne kifejezés nemzeti szimbólummá, egyfajta morális etalonná? Milyen szereplők formálják a jedwabnei pogromról szóló nyilvános diskurzust? A konkrét eseményhez kapcsolódó emlékezeti pluralitásban miképpen tükröződnek vissza, miképpen konstruálódnak meg, illetve miképpen stabilizálódnak aktuális társadalmi konfliktusok? Hogyan jelenik meg a Jedwabne-diskurzusban a város mai lakosságának szerepe, s ezt a tulajdonított szerepet miképpen értelmezi a helyi társadalom?

A trauma felhasználhatóságának kérdései – Jedwabne, holokauszt és (nemzeti) identitás

A Szomszédok

Dolgozatomat, igazodva a Jedwabne-diskurzus történetéhez, annak az eseménynek a leírásával kezdem, amelyet a Jedwabne-vita kiindulópontjaként határozhatunk meg. 2000-ben egy lengyel származású amerikai történész, Jan Tomasz Gross megjelentette a *Sąsiedzi. Historia zagłady żydowskiego miasteczka*⁵ (magyarul: *Szomszédok. A jedwabnei zsidók kiirtása*)⁶ című mikrohistóriáját. E könyv az 1941. július 10-i nap jedwabnei eseményeit igyekszik rekonstruálni. Ezen a napon, Gross szavait idézve, „egy kis kelet-európai városka lakosságának egyik fele lemészárolta a városka lakosságának másik felét – körülbelül 1600 embert, férfiakat, nőket gyermekeket vegyesen”.⁷ A *Szomszédok* egy olyan antiszemita pogromot mutat be, ahol az elkövetők, a *hóhérok* nem a nácik voltak, hanem a jedwabnei lakosság férfi tagjai. A Gross által bemutatott eset és a munka főbb tézisei dióhéjban a következők:

1941. július 10-én a jedwabnei városi tanács Marian Karolak polgármester jelenlétében megbeszélésre hívta össze a helyi lengyeleket. E tanácskozásnak kettős célja volt: ünnepélyesen köszönteni a városba érkező német katonákat⁸ és konkretizálni a város „zsidótalanításának” részleteit. Tanúvallomásokra hivatkozva állítja azt, hogy a pogrom ötlete és a későbbi kivitelezése nem a németek felelőssége volt: ők nem voltak aktív résztvevői az egynapos mészárlásnak, csupán passzív szemlélőként, pusztán jelenlétükkel támogatták az akciót, filmre vették az eseményeket, s ebben voltaképpen közreműködésük ki is merült. A

⁵ GROSS, 2000

⁶ GROSS, 2004

⁷ Uo.:13.

⁸ Az esemény a Molotov-Rippendrop paktumnak a Harmadik Birodalom részéről történő megszegése után néhány nappal következett be. Jedwabne lakossága a meg nem támadási egyezmény értelmében szovjet fennhatóság alá esett, a német bevonulást követően azonban a Szovjetunió hatásköre már a városra nem terjedt ki. (Uo.:)

nap folyamán a jedwabnei zsidó lakosság nagy részét megkínózták és megölték. Körülbelül háromszázhusz ember maradt életben estig. Őket – előzetes egyeztetés szerint – a jedwabnei Bronisław Śleszyński nevű lengyel férfi pajtájába hajtották, melynek aztán bezárták az ajtaját és élve elégették a bent lévőket. A későbbiekben a tömeggyilkosság e „záróakkordja” lett az, amely a megemlékezési szertartásokban a jedwabnei pogrom kulcs emblémájaként jelenik meg.

E történet – Gross állítása szerint – egy időre feledésbe merült, majd néhány évvel később egy Szmul Wasersztajn nevével szignált beszámoló érkezett Łomża járásbíróságára, amelyben néven nevezi a pogrom legfőbb elkövetőit, hihetetlen részletességgel leírja az említett nap eseményeit és levél útján feljelentést tesz. Ennek hatására 1949-ben meg is indult Ramotowski-per,⁹ amely mindössze két hét alatt lezajlott, s egyetlen, végre nem hajtott halálos ítéletet leszámítva kisebb-nagyobb büntetésekkel elengedték a vádlottakat. Ennek a pernek az anyaga a munka legfőbb forrásbázisa. A pert követően – Gross szerint – a mészárlás a *Szomszédok* megjelenéséig a feledés homályába burkolózott. A könyv tehát egy olyan antiszemita pogromot mutat be, ahol az elkövetők, a *hóhérok* nem a nácik voltak, hanem a jedwabnei lakosság férfi tagjai, akik vallomásaikban kettős magyarázattal indokolták tetteiket: (1) a pogrom a zsidó-szovjet kollaborációra adott válaszreakció volt, épp ezért (2) mindaz, ami aznap történt, az a lengyel nemzet védelmében elkövetett hazafias tett volt.

Miért is lehet fontos mindez? Gross kiindulópontja az, hogy a lengyel nemzeti identitás és történelmi emlékezet igencsak ingatag talapzaton állnak, s ezt az instabilitást legfőképp az okozza, hogy történelmét mindig egy bizonyos áldozatmítosz mentén beszéli el. Ez alatt azt érti, hogy a legitim lengyel történelmi narratívák a XX. századi Lengyelországot mindig a nagyhatalmak játszótereiként¹⁰ jelenítik meg, ahol a lengyelek csupán passzív szenvedőkként, bábuként asszisztáltak a játszmákhoz. A probléma szerinte abból fakad, hogy ebben a jelentésmezőben lehetetlen a XX. század tragédiáiról, s a lengyelek bármilyen aktivitásáról saját történelemként beszélni. Így például a lengyelek részvétele a holokausztban mint téma fel sem merülhet semmilyen fórumon. Gross úgy véli, ha kinyitja Pandora szelencéjét és bebizonyítja, hogy igenis nagy szerepe volt a lengyeleknek a negyvenes évek népiirtásában, akkor felülírja az áldozatiság mítoszt, s így, kitágítva a Jedwabne-kérdést, a nemzeti identitásnak is új, a felelősségvállaláson és megtisztuláson alapuló fundamentumát teremtheti meg. Feltéve persze, ha megindul az erről szóló társadalmi párbeszéd.

⁹ Bolesław Ramotowski, mint néven nevezett legfőbb tettes és 21 társának pere.

¹⁰ Ld.: Norman Davies God's Playground. The History of Poland c. könyvének főcímét. (DAVIES,)

Jedwabne mint *lieu de mémoire*

1.1. A „bűnbánat politikája”¹¹

A Jedwabne-vita a mai napig több, de korántsem egymástól független szinten zajlik, s e szintek állandó interakcióban vannak egymással: a politikai, a történeti, az egyházi, a közéleti (sajtó) diskurzusok és különböző művészetek képviselői folytonosan reflektálnak egymásra, az elbeszélések át- meg átszövik egymást, így értelmetlen lenne a velük való foglalkozás, ha az összefonódásokat figyelmen kívül hagynánk. Természetesen nem kerülhetők ki a motivációk, ideológiák, pozíciók, érdekek és intenciók különbözőségének hatásai sem; az, hogy egy-egy gesztust másképp értékel a nyilvánosság attól függően, hogy az a köztársasági elnök, egy újságíró, egy performance-művész, a katolikus prímás vagy a Nemzeti Emlékezet Intézetének (Instytut Pamięci Narodowej, továbbiakban IPN) munkatársa felől érkezik, determinálja az adott gesztus értelmezési keretét is. Mindennek tudatában most azonban csupán az a célom, hogy bemutassam azt, hogy melyek azok a főbb toposzok, amelyek a Jedwabne-vita kontúrjait megrajzolják, s végül egyetlen művész akciósorozatának leírásával szeretném zárni írásom, mely projekt véleményem szerint összesűríti mindazt a jelentésmezőt, amelyet a 2001-es év óta szőtt Jedwabne köré a nyilvánosság.

A Jedwabne-vita 2001-es virágkora két igen markáns vezérfonal mentén indult el. Az egyiken amolyan posztmodern posztulátumként a figyelem középpontjába a *Szomszédok* mint történettudományi szöveg kritikája került. A leginkább vitatott kérdés itt az, hogy mennyiben tekinthető egyáltalán tudományos opusnak e szöveg, „vérbeli” történészként viselkedik-e Gross az által, hogy explicit célja a jelen társadalmának markáns megváltoztatása, hogy forráskezelése mennyire preconcepciózus, s hogy állításai faktum és fikció közt megtalálják-e a tudományosság felé vezető utat. A vita másik ágának leginkább hangsúlyos kérdése, némiképp elrugaszkodva a konkrét szövegtől, az, hogy mi a lengyelek teendője a könyv ismertetése után.

A kritikai korpusz érvrendszere legelőször a tettesi szerep enyhítésére irányuló próbálkozásokat fogta össze: egyrészt a zsidó-szovjet kollaboráció lengyelekre nézvést káros hatásaival indokolva a jedwabnei férfiak tettét (mint ahogy ezt a Ramotowski-per vádlottjai is tették), másod ízben pedig igyekeztek bizonyítékokat felvonultatni arra vonatkozóan, hogy számos lengyel bűjtött zsidókat ez idő alatt, mintegy saját életét is kockára téve, ezzel is

¹¹ A címet Stanisław Radecki azonos című publicisztikájából kölcsönöztem (Radecki, 2001)

enyhítendő a „kikényszerített” büntudat terhét. Tomasz Strzembosz történész, Gross egyik legharciasabb bírálója szerint Gross legerősebb ferdítése akkor válik láthatóvá, mikor egyenesen tagadja a kollaboráció lehetőségét is, pedig arra vonatkozóan konkrét, hiteles forrásokkal tud szolgálni a szakma.¹² Természetesen az, hogy Ramotowskiék maguk is ezzel indokolták tetteik szükségességét, még nem menti fel őket a gyilkosságok súlya alól, viszont források létét tagadni csupán azért, hogy saját pozícióját védje, messze túlmutat az etikátlanság határain. Többen is megjegyzik, hogy Gross előfeltevéseivel túlterhelt narratívába illeszti bele a forrásokat ennek okán, de csak azokat, amelyek problémátlanul integrálhatók ebbe az elbeszélésbe. E gyakorlat pedig azt idézi elő, hogy kvázi metafizikai síkra helyezi az eseményeket, ahol ugyanolyan konkrét szerepkategóriákat hoz létre, mint amelyeket kritizál, csak épp más személyeket öltöztetve „tettesi” ruhába: démonizálja tehát a (lengyel) elkövetőket és ártatlan mártírként mutatja be a (zsidó) áldozatokat a jó-gonosz dichotómiája mentén, ráadásul az egész lengyelségre és zsidóságra való kategóriális kiterjesztéssel még inkább vitathatóvá és támadhatóvá teszi állításait.¹³ Ebből építkezve tehát néhány lengyel férfi bűnéért egy egész nemzetet „bűnvádi eljárás alá helyez” és azon nyomban el is ítél,¹⁴ ami szintén túláltalánosítás és alapjaiban problémás kiterjesztés. Egy kissé szélsőséges megfogalmazás szerint: „mit adhatna hozzá a jedwabnei Śleszyński-csűr felgyújtása a lengyel nemzet történelméhez?”¹⁵

Amikor 2001-ben, a pogrom 60. évfordulóján Aleksander Kwasniewski, akkori köztársasági elnök ellátogatott Jedwabnéba, hogy bocsánatot kérjen a lengyel nemzet nevében a történetek miatt, az volt az, amiért az újságok hasábjain őt a legtöbben bírálták: miért kell a kevesek bűnéért egy egész nemzetnek felelősséget vállalnia? Kwasniewski reagált a kritikára, s finomított kezdeti radikalizmusán: kijelentette, hogy cselekedetével nem a kollektív bűnösség elvét pártolja, viszont véleménye szerint mindenkinek el kell jutnia ahhoz a felismeréshez, hogy bár a végső megoldás szellemisége náci örökség, a kivitelezés azonban már sok esetben lengyelek keze nyomát őrzi.¹⁶ Hogy e válasszal mennyire nyugtathatta meg a

¹² STRZEMBOSZ, 2001.

¹³ Pl.: GONTARCZYK, 2001.

¹⁴ BOLGÁR, 2010:52.

¹⁵ DEÁK, 2002:4.

¹⁶ „A bocsánatkérés nem jelenti azt, hogy Lengyelország teljes felelősséget vállal ezért a gyilkosságért vagy részfelelősséget a holokausztért. A történelmet nem lehet megváltoztatni: nem szabad elfeledkeznünk arról, ki robbantotta ki a második világháborút, ki hozta a nürnbergi törvényeket, ki létesítette a koncentrációs táborokat, ki fogadta el az Endlösung koncepcióját. Tudjuk, hogy e jelenségek forrása a náciizmus és Hitler volt. Más természetű bűnökről, a kommunista totalitarizmus bűneiről is tudunk, mint ahogy arról is, hogy a Ribbentrop-Molotov-paktum értelmében egy darabig támogatta egymást a két rendszer. Jedwabne történelmi háttere evidens. És erre is emlékeznünk kell. Az a legfontosabb, hogy szembesülve a jedwabnei bünténnyel, állást kell foglalnunk - az igazságnak megfelelően. Nevén kell nevezni a dolgot, nem feledkezve el a körülményekről: a

felborzolt kedélyeket, az megmarad kérdés formájában. Ami viszont nagyon fontos, hogy Kwsniewski bejelentése után vette kezdetét igazán az a társadalmi vita, amelyet gyakorlatilag Gross is kezdeményezett. Ezt követően lényegében újra és újra felmerül a kétely egy-egy politikus bocsánatkérő, bűnbánatát kifejező megnyilatkozása után arra vonatkozóan, hogy feltételezhető-e egyáltalán ilyen szoros összefüggés a „Śleszyński-csúr” és a nemzeti felelősség között. 2011-ben ennek igen szemléletes kinyilvánítása történt meg: a jedwabnei emléktáblára máig ismeretlen személyek horogkeresztet, s a zsidó temető körül felépített falra „*Nie przepraszam za Jedwabne!*” (Nem kérünk bocsánatot Jedwabnéért!) feliratot festettek. Néhány éve az egyik szélsőségesen nacionalista nézeteket képviselő lengyel zenekar, a *Głos Prawdy (Igazság hangja)* Jedwabne című számával ugyanezt a rigmust ismételve adott hangot a vitával szembeni ellenérzéseinek.¹⁷ Internetes fórumokon gyakran olvasható továbbá a *Szomszédok* „lengyelelles zsidó propagandaként” való emlegetése, valamint a holokauszttagadó és egyéb összeesküvés-elméletekből összegyúrt teóriák fölötti agonizálás a maga műfajához méltó fogalmaival, jelzőivel és kategóriáival. Nem mondható, hogy alaptalan volt Agnieszka Arnold filmrendező félelme (aki az első interjúsorozatot készítette Jedwabnéban jóval a *Szomszédok* megjelenése előtt),¹⁸ ki szerint belátható időn belül szembesülni kell azokkal a szélsőséges hangokkal, amelyek a viták tudományos és politikai regiszterein túl erőre kapnak.¹⁹ Lehetetlen azt állítani, hogy egységében mérhető és megfogható mindaz, amelyet a Jedwabne-kérdés kapcsán a lengyel közvélemény képvisel, többek között erre is szerettem volna utalni az eddig leírtakkal. Az viszont már sokkal inkább megragadható, hogy a könyv megjelenése óta a hivatalos szólások az ún. közvélemény kakofóniája mellett milyen mértékben törekednek a harmonikus együtthangzásra.

Legkorábban a két legismertebb lengyel folyóirat, a *Gazeta Wyborcza* és a *Rzeczpospolita* hasábjain jelentek meg olyan írások, melyek az esetleges helyes és politikailag korrekt viselkedést próbálták meghatározni. Ezekből idéznék most:

„Sajnos, az a helyzet, hogy most nemcsak egész Lengyelország, hanem az egész világ szemtanúja lesz a hatvan esztendővel ezelőtt történt tragédiának. A tömegmészárlást a németek az első perctől filmre vették és fényképezték. Ami egyébként cáfolhatatlanul jelzi, hogy a vérengzést németek kezdeményezték. Gross könyve és a

jedwabnei kegyetlen gyilkosságot lengyelek, honfitársaink követték el. Ezért azt kell tennünk, amit ilyen helyzetben szokás: bocsánatot kell kérnünk, de azt is fűzzük hozzá, hogy meggyőződésünk szerint e bűntény ódiuma nem terjeszthető ki minden lengyelre, mégis reméljük, hogy ez az az aktus, ami fölé a lengyelek és a zsidók megbékélésének hídja felépülhet.” Kwasniewski nyilatkozata (Tygodnik Powszechny, 2001. április 14.)

¹⁷ A szám és a hozzá tartozó klip megtekinthető itt: <http://www.youtube.com/watch?v=0USDTO3CMi0>

¹⁸ Ez volt az a film, amely a címet is kölcsönözte Gross könyvének: *Szomszédok - Hol van az én jó öreg Káin testvérem?*

¹⁹ ARNOLD, 2001.

könyv körül támadt visszhang hatására jelenleg keresik a filmet a Propaganda-Amt, az SS és a Gestapo archívumaiban, amelyek Hitler bukásakor az amerikaiak kezébe jutottak, akik Ludwigsburgban helyezték el. A filmet tehát nagy valószínűséggel előbb levetítik a világ televízióiban, mintsem Lengyelországban a nyomozás eredménnyel járna. **Mit tehetünk, hogy korlátozzuk e látványosság káros hatását? Égető szükség lenne egy jelképes aktusra, mely kifejezné sajnálkozásunkat, és amely elégtétellel szolgálna a bűntényért és a kegyetlenkedésért, amit honfitársaink elkövettek.** Nem az a lényeg, hogy erre az ünnepi aktusra Jedwabnéban, Varsóban vagy máshol kerül sor. Az a lényeg, hogy megelőzze mind Gross könyvének amerikai megjelenését, mind pedig a film megtalálását és levetítését. És hogy a lengyel, valamint a külföldi média világgá kürtölje. Csak így leszünk képesek eredményesen és hitelt érdemlően védelmünkbe venni Lengyelország jó hírét, és szembeszegülni a rágalommal, hogy a lengyelek Hitler bűntársai voltak a vészkorszak gáztetteiben. Ha megpróbáljuk igazolni a bűnt, áthárítani a felelősséget az áldozatokra, ha enyhítő körülményeket keresünk, akkor a világ szemében az egész nemzetet bűnrészessé tesszük. **Nekünk, lengyeleknek még az előtt meg kell bélyegeznünk e tömegmészárlást, hogy a világ közvéleménye ezt megteszi.**²⁰ [Kiemelések tőlem V.G.]

„A lengyelek számára annál, hogy mit mondanak majd erről a tragédiáról Amerikában, sokkal fontosabb kellene legyen az, hogy mit mondanak ők maguk Istennek, és milyen lesz a viszonyuk Jedwabnéhoz. Ha az egyik fél azt érzi, hogy a másik el akarja tussolni az igazságot, az nem jó. Ha az ember egyből elmondja az igazat és bocsánatot kér, az erkölcsi szempontból mindig jobb. Nincs itt mit eltussolni. Hisz úgysem tudjuk megváltoztatni azt, ami hatvan évvel ezelőtt történt. Azt viszont megváltoztathatjuk, ami ma történik. A bocsánatkérés erkölcsi parancs, ez formálja Istenhez való viszonyunkat, és ez a viszony a legfontosabb. **A bocsánatkérésnek, noha erkölcsi dimenzióban történik, igen nagy a gyakorlati jelentősége a zsidók és lengyelek kapcsolatában.**” [kiemelés tőlem V.G.]²¹

Az első idézet Jan Nowak-Jezioranski tollából származik. Ő maga részt vett a varsói gettólázadásban, majd a második világháborút követően diplomata szerepet töltött be az amerikai lengyel nagykövetségen, Lengyelországban *Háború az éterben* címmel adta ki emlékiratait 1992-ben, s vált vele többé-kevésbé ismertté. A második részlet pedig Michael Schudrich, Varsó rabbijának a Lengyel Katolikus Hírügynökségnek tett nyilatkozatából származik, melyet a *Rzeczpospolita* közölt. Mindkét szöveg azt látszik igazolni, hogy a későbbi jedwabnei megemlékezéseknek több töről, s nem feltétlenül csupán a lengyelség önnön belső kényszeréből fakadó motivációi voltak: a mind szélesebb körben, nemzetközi szinten is ismertté vált, több nyelvre lefordított Gross-könyv hatására egyre erősödött az a nyomás, amely a lengyel hivatalos állásfoglalást sürgette.

Az első lépések, mint már említettem, a lengyel államfő részéről meg is történtek rögtön az esemény hatvanadik évfordulóján. „Abban a pillanatban, amikor a *New Yorker*, ez az óriási tekintélyű és tökéletesen megbízható magazin terjedelmes részleteket közölt a könyvből,

²⁰ NOWAK-JEZIORANSKI, 2001.

²¹ SCHUDRICH, 2001.

*minőségi változás állt be.*²² – írja Stanislaw Radecki. Ekkor, az évforduló napján az IPN elnöke, Leon Kieres emléktáblát avatott a településen. Korábban is állt már két emléktábla Jedwabnéban, mindegyik az emlékezeti munka egy-egy fázisának állítva mementót. Az elsőn ez állt: *„A gestapó és a náci csendőrség itt égetett el elevenen 1600 zsidót 1941. július 10-én”*. A másodikon ez volt olvasható: *„Állított mintegy 180 ember – köztük két pap – emlékére, akiket az NKVD, a nácik és a politikai rendőrség gyilkolt meg 1939 és 1956 között a jedwabnei körzetben”*. Aláírás: *„a társadalom”*. Az „új” táblán pedig lengyelül, héberül és jiddisül ez áll: *„Azoknak a jedwabnei és környékbeli zsidóknak, férfiaknak, nőknek és gyermekeknek az emlékére, akiket 1941. július 10-én ezen a helyen gyilkoltak meg és égettek el élve”*.²³ A legújabb feliratot számos kritika érte, hisz amolyan a „kecske is jól lakik, a káposzta is megmarad” elv mentén a lengyel részvétel a mészárlásban itt sem vált kimondottá. Mintegy az IPN „védelmében” megemlítendő, hogy ekkor még nem zárult le a hivatalos vizsgálat a jedwabnei eseményekre vonatkozóan, s bár a jedwabnei tömegsírt megtalálták és az áldozatokat eltemették, az intézet csupán 2003-ban adta ki a közleményét. Ebben az IPN megerősítette Grossnak azt az állítását, hogy a bünténysorozatban a németek voltak a passzív szemlélők, s a több környékbeli településről és persze többségében Jedwabne városának lakosságából verbuválódott lengyel férfiak csapata végezte el a város „zsidótalanítását”.²⁴

Az első megemlékezésnek volt még egy rendkívül érdekes momentuma, amely még inkább árnyalja azt a kategóriát, amelyet több ízben is a dolgozatban a „nemzeti megtisztulás” intenciójaként írtam körül. A varsói rabbi és a katolikus prímás közös imádkozásra szólította fel a lengyeleket, melyben az együttműködés és az ellenségeskedés leküzdését hangsúlyozták a megbocsátás jegyében. Íme egy részlet a rabbi nyílt leveléből:

*„Az embernek minden elkövetett bűnért bocsánatot kell kérnie, ez kötelességük a zsidóknak is. Észre kell vennünk, hogy nemcsak áldozatok voltunk, de akadtak köztünk rossz emberek, akik ártottak másoknak. Ma a zsidóknak is jobban rá kell nyitniuk a szemüket a saját történelmükre, az utóbbi néhány évtizedre. A magam részéről örülök, hogy jelenleg Lengyelországban élek, egy olyan nemzet tagjai között, akik **készek keresni az igazságot**, akik **készek felelősséget** vállalni ezért a tragédiáért, készek bocsánatot kérni.”*²⁵

A „nemzeti megtisztulás” a lengyel nemzet egészére vonatkoztatva értelmezendő, legyen szó bár a zsidó vagy a nem zsidó lakosságról. A cél egyértelműen az, hogy a lengyelség az igazságot megismerni akaró, felelősséget vállalni tudó, saját múltjával számot vetni és

²² RADECKI, 2001.

²³ Forrás: http://www.hetek.hu/hatter/200107/jedwabne_gyilkos_langjai

²⁴ Erről egyébként a magyar sajtó is beszámolt: http://www.multkor.hu/20020719_lengyel_beismeres_jedwabnerol

²⁵ SCHUDRICH, 2001.

gyűlölet nélküli életre képes közösség legyen. Ennek szellemében hangzott el Cislo püspök beszédének utolsó sora is a pogrom hetvenedik évfordulóján (2011) megrendezett megemlékezésen: *"Ne válasszanak el bennünket egymástól a jedwabnei sírok, egyesítsen inkább bennünket a testvériségért, a lengyel-zsidó kapcsolatokért ajánlott ima"*²⁶

Azzal, hogy a Jedwabne-kérdés a lengyel-zsidó viszony kérdésévé szélesedett ki, szűkebben véve pedig az, hogy a néven nevezett hajdani elkövetők bűnei a lengyelség, a lengyel nemzet egészének bűneiként jelenhettek meg, azzal a jedwabnei pogromról szóló elbeszélések a konkrét esemény emlékezetén jócskán túlmutatóvá váltak. Magának a jedwabnei pogromnak az emlékezete immáron a tágabb értelemben vett holokauszt-diskurzusnak is új utat jelölt ki, mégpedig úgy, hogy a lengyel második világháborús szerepkört, ezzel együtt pedig a lengyel nemzetről való gondolkodást is új értelmezési keretbe helyezte. A fennálló nemzeti (hivatalos) emlékezet, ezáltal pedig a nemzet eszményének létjogosultságába vetett bizalom ingott meg, s teljesedett ki a turneri értelemben vett társadalmi drámává. Az emléktábla-avatás, a jedwabnei pogrom áldozatainak exhumálása és újratemetése, a létrehozott jedwabnei zsidó temető és a benne lévő emlékmű felállítása, valamint az ezeket kísérő különböző megemlékezési szertartások mint rituális „gyógyító” aktusok ennek a krízisnek a feloldásaként hivatottak funkcionálni. Kérdéses persze, hogy mennyiben tehetnek eleget ennek a funkciónak úgy, hogy ebben az esetben abszolút felülről jövő cselekvésekről beszélhetünk csupán. Olybá tűnik, hogy a hivatalos állásfoglalás megtörtént: elsősorban a politikai és egyházi elit a nemzeti emlékezet új alapokra fektetésével a bűnbánat, az összefogás, a felelősségvállalás és az elődök által elkövetett bűnöktől való elhatárolódás eszméjében, azaz egyfajta megtisztulás-ideában látta/látja a nemzeti eszme rehabilitációjának lehetőségét, így téve funkcionális emlékezeti nyommá a jedwabnei pogromot.

²⁶ Forrás: http://hvg.hu/vilag/20110710_lengyeorszag_antiszemizmus_evfordulo

1.2. *Tęsknię za Tobą, Żydzie!*

A legitim nyilvános állásfoglalás tehát a nemzeti megtisztulásban gondolkodik, azonban az, hogy ki mit ért megtisztulás alatt, hogy kiknek kellene megtisztulniuk és hogyan, az már korántsem mutat egységes képet: míg például Kwasniewski a lengyel felelősségvállalásban, a zsidó rabbi és a katolikus prímás az összefogásban és a békés együttélésben, addig az IPN az áldozatok emlékezetének restaurálásában és életben tartásában. Az elődök bűneitől, az antiszemitizmustól, a konfliktusoktól és a felejtéstől való elhatárolódást szorgalmazzák, s ebben implicit módon benne foglaltatik az a gondolat is, hogy az, amivel nem szabad immár azonosulni, az eddig a lengyel nemzet sajátja volt. Kissé elnagyoltan: ebben a diskurzusban körvonalazódott két nemzet-koncepció mintegy a tisztátalan és a tiszta, a tudatlan és az igazságot felvállaló, a bűnös és a bűnbánó, a gyűlölködő és az összetartó, illetve a felejtésre hajlamos és az emlékezni akaró lengyel nemzet kategóriái. A következőkben egy lengyel művész performance-akcióját szeretném bemutatni, amely a hivatalos állásfoglalással szinkronban, a nyilvánosságra építve, de a hivatalos szervek képviselőit mellőzve épít erre a kettős nemzetképre, s a megtisztulást a két „nemzetállapot” közötti átmenetben határozza meg.

Néhány évvel ezelőtt indította el Rafał Betlejewski lengyel performance-művész a *Tęsknię za Tobą, Żydzie!* (*Hiányzol, zsidó!*) című akcióját, amely számos igen látványos megmozdulást (flash mobok, graffitik, action art megmozdulások stb.) fog össze. Betlejewski 2008-tól több felhívást is közzétett honlapján,²⁷ melyek egytől egyig a lengyel *holokauszt-folklór*²⁸ tradíciójának felülírását célozzák meg: azt a hagyományt, amely a holokauszt eseményét is a lengyel áldozatiság bizonyítékaként mutatja fel. A *Modre paski* (*Kék csíkok*) elnevezésű akcióval például a lengyel koncentrációs táborokban és azokon kívül elhunytaknak kíván mementót állítani. Auschwitz felszabadításának emléknapján (november 27.) csapatával kék csíkokat festett Lengyelország nagyvárosaiban az ismert közterek falaira, parkok padjaira stb.. A kék csíkok a koncentrációs táborok rabruháit hivatottak felidézni és a figyelmet felhívni arra, hogy szörnyűségek nem csak a táborokban, hanem az utcákon is zajlottak Lengyelország majd' minden szegletében. Kihaszználja a graffitiben rejlő „népi” potenciált, ezzel is hangsúlyozva, hogy normaszegést követ el az „igazi” holokausztra való emlékez(t)éssel egyetemben. Az illegalitásba vonulás e két vonalának egymásra olvasásával

²⁷ www.tesnie.com

²⁸ Maga Betlejewski használta a „*Holocaust folklore*” kifejezést több ízben is a vele való beszélgetések során.

pedig magát mint a nép hangját határozza meg, s talán ez a népvezér-szerep az, amely legmarkánsabban jelenik meg a *Tęsknię* egészében.

Míg a *Modre Paski*ban az emlékezet egyszerűsítő és téves volta, addig egy másik akció, a *Zdjęcie grupowe (Csoportkép)* keretében a társadalmi amnézia jelensége került középpontba. Betlejewski fotókat készített Lengyelország különböző településein, elsősorban azokban, ahol bizonyítottan nagy számban éltek zsidók a második világháború előtt, s bizonyítottan sokkal kevesebben 1945 után. A képek főszereplője egy üresen hagyott karosszék, az eltűnt zsidóság szimbóluma. E köré állíttatja az adott település arra hajlandó lakóit, hogy a kép kompozíciója a lengyelek és a zsidók jelképes együtt szerepeltetésével a hajdani „egészt” mutassa: azt a Lengyelországot, ahol katolikus és zsidó lengyelek együtt jelentették a nemzetet, azt, amelyet aztán a második világháború szétválasztott, s azt, amelyet a lengyel emlékezet jótékonyan a felejtés homályában hagyott. A tömeges felejtés ellen lép fel a tömegek ellenében; a nép, a közvélemény hangja kíván lenni és a néphez szólni, miközben a nép ellen beszél. Többek között ez az ambivalens kommunikációs helyzet is az oka annak, hogy kezdeményezései nem mindig aratnak egyértelmű sikert.

Betlejewski a *Tęsknię* keretében mutatta be továbbá 2010. július 10-én, a jedwabnei pogrom 69. évfordulóján a *Plonie stodola (Égő pajta)* című performance-át. Ez volt az az akció, amelyet a *Tęsknię* kulcsmomentumaként, a teljes projekt kiteljesedéseként határozott meg, hisz ez volt az a tényleges purifikációs rítus, melytől a megtisztulást, a totális átalakulást remélte. A *Plonie stodola* nyilvános szervezése 2010 májusában vette kezdetét. Ekkor közzétett egy felhívást honlapján, amelyben megkérte a lengyeleket, hogy küldjék el neki a zsidókkal kapcsolatos összes ellenérzésüket egy tiszta papírlap formájában, hogy segítségükkel elégethesse a lengyelség egészének legnagyobb bűnét: a gyűlöletet. Közel két hónapig tölthették fel a megtisztulni vágyók a fehér lapokat Betlejewski honlapjára. Ezt követően 2010. július 10-én Zawada mellett felépíttetett egy pajtát, a jedwabnei Śleszyński-csúrhöz hasonlót. Az építkezés aktusa a rítus terének kialakítását jelentette, azt a helyszínt, ahol az átlényegülés megtörténhet. Az építkezés végére már igen népes érdeklődő tömeg gyűlt össze. A pajta felégetése röviden következőképp zajlott: Betlejewski felöltötte a lengyel parasztság attribútumait, a lenvászon inget és nadrágot, tartott egy rövid beszédet a rítus céljáról, majd a pajta felé indult, felolvasta azoknak a nevét, akik beküldték hozzá azt a bizonyos fehér papírlapot, bevonult a pajtába, szétszórta a lapokat és felgyújtotta őket a pajtával együtt. Betlejewski így kommentálta később az eseményt egy interjú során:

„Megkértem a lengyeleket, hogy tartsanak velem a pajtába. Ezek a papírlapok jelképezik azt, hogy ők is velem együtt égnék el és születnek újjá. Miután megjelent Gross könyve, elgondolkodtam: hogy lehet az, hogy a zsidó és a nem zsidó lengyelek által felépített lengyel kultúrát, lengyel nemzetet a holokauszt egy szempillantás alatt lerombolta, s mi hogy engedhettük ezt? Miért nem próbáljuk azóta sem megérteni? Azóta sem helyre hozni? Azt gondoltam: ez a lengyel tudatlanság. A tipikus lengyel tudatlanság. Felkavart az a nyelv, amelyen a lengyel családok, a katolikus egyház, a lengyel iskola, a lengyel irodalom, a lengyel televízió, a lengyel költészet beszélt a háború után. Lengyelország tanított engem is a lengyel tudatlanságra.

Nem akartam tovább a korábbi énem lenni, magam mögött hagytam, elégettem a pajtával együtt. Ezzel a megmozdulással tettem teljessé az átalakulásom, azt a metamorfózist, ami 2000-ben vette kezdetét. Amit e módon demonstráltam én mint a lengyel nemzet gyermeke, a katolikus lengyel paraszt, képes voltam eleget tenni annak a kötelezettségemnek, amelyet a Történelem szabott ki rám. Ez már túlmutat a pajtán, egy fáklya a kezemben, a küldetésem. Felégettem a pajtát, s vele együtt metaforikusan magamat is, s a nemzetem is.” (R.B.2012.)

Az idézett interjúrészletben több olyan probléma is felszínre kerül, melyeket a Jedwabne-vita kapcsán érintettem korábban is. Az egyik a két nemzetkoncepció, a tudatlan és a tisztán látó nemzet képének körvonalazódása. Ezek jelentik azt a két állapotot, amelyeket a megtisztulás ritualizált aktusa köt össze, s teremt kontinuitást és diszkontinuitást egyszerre. Folytonosságot abban az értelemben, hogy az egyik állapotból a másikba való átmenet fokozatos, a fejlődés, az éretté válás folyamata is egyben: a lengyel nép Betlejewski alakjában testesül meg, s mint egységes személyiség a felnőtté válás útjára lépett azzal, hogy felismerte tudatlanságát és a Történelem valóságát. Törés viszont abból a szempontból, hogy ez a bizonyos felnőtté válás egyet jelent a korábbi állapottól való teljes elhatárolódással, az „új én” a „korábbi énhez” képest, annak tökéletes ellentétéként manifesztálódik, s a megváltozott attitűd feltételezi a másiktól való teljes elhatárolódást.

A Betlejewski által körülírt funkció némiképp emlékeztet arra, amit Zempléni András a politikai újratemetésekkel kapcsolatban fogalmazott meg.²⁹ Az újratemetések a fennálló politikai rendszer instabilitására építenek, azt hivatottak megerősíteni vagy leváltani. A *Plonie stodola* esetében a megrepedezett talapzat teljes megsemmisítésére és új alapok felépítésére törekszik, e talapzat azonban nem a vezető elit rendszere, hanem a nép által konstruált nemzet eszméjének képe. A pajta felgyújtása újrajátssza és újraértelmezi a jedwabnei eseményeket: nyíltan mutatja be a tragédiát, hogy emlékeztessen és bűnbánatra sarkalljon; megemlékezik az áldozatokról és együvé válik velük azzal, hogy szimbolikusan magát, s egyben az egész nemzetét is felgyújtja; a pajtával együtt a bűnök, a gyűlölet, a tudatlanság, a felejtés és a téves önkép is elhamvad, majd pedig újraéled, akárcsak a purgatórium tisztító tüzeiben. A pajta

²⁹ ZEMPLÉNI, 2009:

felgyújtása megemlékezési szertartás és purifikációs rítus is egyszerre, e két „műfaj” közül azonban az utóbbi sokkal hangsúlyosabb szerepet kap. A rítus Betlejewski általi értelmezése ezzel együtt pedig arra a többszörös kategoriális kiterjesztésre épít, amely (1) a jedwabnei események megismerését és elfogadását a nemzet fejlődésének katalizátorává teszi; amely (2) feltételez egy téves és egy igazi nemzetképet; amelyben (3) a nemzetet a nem zsidó lengyel nép jelenti, és amelyben (4) ez a nemzet az ő személyében összpontosul.

A *Plonie stodola* recepciója azonban nincs feltétlenül összhangban Betlejewski interpretációjával, ráadásul csakúgy, mint a Jedwabne-vita, a projekt is számos különböző értelmezés és vélemény forrása lett. A rítus a Jedwabne-kérdés által kiváltott krízist kívánja feloldani, ennek ellenére még inkább megerősíti a különböző vélemények közti demarkációs vonalakat. Mindez több töről fakad, mint ahogy az őt ért kritikákból is kiolvasható. Érdeemes megnézni azt, hogy a rítusban megjelenő egyes főbb szimbólumok és ritualizált cselekvésformák multivokalitása miképpen járul hozzá a rítus komplex szimbolikájának többszólamúságához.

Maga a rítus négy fő szimbólumon alapul: a pajtán, a papírlapokon, a tűz általi megtisztuláson és Betlejewski alakján. A pajta felgyújtásának az emlékezet módosítására való törekvés felől kettős célja van: az áldozatokra, illetve a lengyel bűnökre való emlékeztetés. A konkrét szándék azonban ezen keresztül az antiszemitizmus megszüntetése, a kooperatív és békés együttélés szorgalmazása és a nemzet ideájának megtisztítása. A fizikai megsemmisülés együtt jár a szimbolikus megszűnéssel és megújulással is. Úgy hamvad el a pajta, s vele együtt a papírlapok, ahogy annak idején a jedwabnei csűrbe zárt zsidók is, s ez az analógia rávetül Betlejewski alakjára is: azzal, hogy ő maga belülről gyújtja fel a pajtát, átélheti ugyanazt, amit 69 évvel azelőtt a jedwabnei zsidóság is megtapasztalt, azok a zsidók, akik a tűz által lettek mártírokká. Öltözete a lengyelek öltözete, a legtisztább formájában megmutatkozó lengyelség, a 19. századi paraszti kultúra viselete. Lengyel katolikus parasztként áll ott, aki mint eredendő bűnt hordozza magában felmenői vétkeit az egész lengyel nemzettel egyetemben. A rítus segítségével ő, mint a lengyel nemzet egyszerű gyermeke azonosul a pajtába zárt áldozatokkal, így lehet csak képes az őszinte, kollektív megtisztulásra és ezzel nyerhet csak feloldozást nemzete számára. Mindent a lehető legletisztultabb, legelemibb csírájában akart megjeleníteni, hogy minden tökéletesen egyértelmű legyen, s hogy a rítus minden egyes momentumában a lehető legintenzívebben hasson azokra, akik ott vannak vele, ezt támasztja alá az alábbi két interjúrészlet is:

„[...] és itt jön egy szimbólum, amely direkt módon hozza közelebb a drámát, közvetítők nélkül, a harmadik fél nélkül, a németek nélkül. Csak mi vagyunk és a zsidók. Nem mondhatjuk azt, hogy azok a lengyelek tették, ők tették – mi voltunk, nekünk kell felelősséget vállalni! Egy nemzet vagyunk, egyként kell cselekednünk!” (R.B.2012.)

„A pajta csak az elmúlt esztendő óta működik a Holocaust szimbólumaként azzal, hogy közvetlen módon utal a jedwabnei eseményekre. Ennél több rétege van, egy sokkal régebbi hagyomány olvasatát is tartalmazza: a paraszti kultúrának ez az emblemikus épülete a maga egyszerűségében jeleníti meg a vidék valóságát, a népi kultúrát, magát a nemzetet.” (R.B.2012.)

S ehhez még hozzáteszi, hogy tudatosan használta fel ehhez a jelentések összemosását, hogy így tegye teljessé a nemzetnek a holokaust bűnétől való megtisztulását. Hisz mi lehetne annál alkalmasabb erre a feladatra, mint a lengyel nép szimbólumainak és a bűnök szimbólumainak egymásra olvasása? Mindent összevetve itt az látható, hogy a lengyel népi kultúra jellegzetes elemeinek felhasználása tehette lehetővé számára azt, hogy az egyedi cselekvést kollektív szintre terjessze ki. Mivel azonban itt gyakorlatilag egyetlen személy intenciója hozta létre és formálta meg a rítust, amely a közvélemény ellenében lép fel, vajmi kevés esélye lehetett arra, hogy a közvélemény szimpátiáját és azonosulását kivívja. Betlejewski is, csakúgy, mint Gross, igen merev szerepkategóriákra alapozott, olyanokra, amelyek nem feltétlenül hízelgőek a többség számára, ráadásul a homogenizálással szintúgy fekete-fehéren láttatja mindazt, ami a valóságban a színek skálájának számtalan árnyalatát vonultatja fel. S bár azt a célt tűzte maga elé, hogy hozzásegítsen az egységes lengyel nemzet megvalósításához, a tettes és áldozat szerepek szétválasztásával pontosan ennek az egységnek a létrejöttét lehetetleníti el. Egyértelműsít ott, ahol koránt sincs egyértelműség. Egyes kritikák szerint továbbá Betlejewski önmagát teszi önáltató mártírrá úgy, hogy újradefiniálja az áldozatiság fogalmát: azzal, hogy a hangsúlyt a névtelen áldozatokról a nevesített, megtisztulni vágyó lengyelekre helyezi át, magukat a lengyeleket teszi meg az elődök által elkövetett bűnök kényszerű hordozóivá, a Történelem áldozataivá.

Nem csupán a nem zsidó lengyelek részéről érkezett ellenhang. Internetes fórumokon többször olvasható az, hogy a folytonos emlékeztetési kényszer, amely a nem zsidók nyilvános Canossa-járásában ölt formát, sérti és elhomályosítja az áldozatok emlékét, ráadásul állandó jelleggel felszakítja a sebeket, amelyek így soha nem lesznek képesek begyógyulni.

Néhány hónappal ezelőtt a *Kultural Liberalna* internetes rádióban elhangzott egy kerekasztal-beszélgetés,³⁰ amelyet az elmúlt esztendőben megszaporodó számú „politikai giccek” értékelése köré szerveztek. Ebben a beszélgetésben „politikai giccs” alatt olyan nyilvános megmozdulásokat értettek, amelyben szélsőséges megformálásban valamely történelmi esemény felelevenítését, újraértelmezését használták fel aktuálpolitikai kérdések megfogalmazására, vélemények alátámasztására. Ebben a kontextusban került elő Betlejewski projektje is. Az elhangzott vélemények nagyvonalakban azt hangsúlyozták, hogy a művész akciója gyönyörűen beleilleszkedik abba az amerikanizált holokauszt-folklórba, amelyet a megbotránkoztatás és a szélsőséges vélemények szabadjára engedése jellemez, s amelyet Lengyelországban a Zbigniew Libera Lego koncentrációs tábor című 1996-os alkotása nyitott meg. Eszerint Betlejewski legnagyobb megbicsaklása akkor történt meg, amikor az *Égő Pajta* projekt keretében pikniket csinált a soábol.

Ha megpróbáljuk az eddig elhangzottakat felülről olvasni, visszatérünk a holokauszt-reprezentációval kapcsolatos dilemmákhoz. Ki beszélhet a holokausztról? Mit és hogyan mondhat az, aki beszélni akar róla? Hol van a valóság és fikció közti átmenet? A művészet lehet-e csatornája a holokauszt bemutatásának? Szabad-e bármivel is összehasonlítani, például a jelenlegi társadalmi krízisekkel? Megengedett-e egyáltalán bármilyen formában is értelmezni?

A *Plonie stodola* által kiváltott szélsőséges és kevésbé radikális visszhangoknak, a lényegében igen heterogén recepciójának és a voltaképpeni sikertelenségének legfőbb oka az, hogy olyan etikai kérdésekben foglal állást (legyen szó bár a holokauszt ábrázolástól a lengyel nemzeti identitás alapjainak megkérdőjeleződésén át a lengyel nemzeti szimbólumok átértelmezett felhasználásáig), mely kérdéseknek már a feltevése is morális akadályok sorozatába ütközik.

³⁰ A beszélgetés szövege itt olvasható: <http://kulturaliberalna.pl/2012/03/27/kasia-malkowska-spiewak-wakar-kiezun-przerazajacy-kicz-sztuka-wobec-zla-zapis-debaty/>

2. Összegzés helyett: Jedwabne mint non-lieu

Ami az eddig elmondottakból felsejlik, az az, hogy a mészárlás napvilágra kerülése igenis elemébe vágott a lengyel nemzeti emlékezetnek. Eddig ugyanis megvolt a lehetőség arra, hogy a felosztott Lengyelország majd' másfél évszázados históriájának mintájára értelmezzék a második világháborús időszakot, amelyben Lengyelország mint „Isten játszótér”, vagy mint „az ördög dühöngője”³¹ tematizálódik. A *Szomszédok* megjelenése után azonban megkérdőjeleződik a múlt ilyesfajta elbeszélhetőségének lehetősége, s ez olyan krízist okozott a lengyel nemzetről való beszédmódban, amelyet azóta is folyamatosan próbálnak megszüntetni. Ebben a diskurzusban Jedwabne, illetve a jedwabnei pogrom olyan emlékezhellyé, nemzeti szimbólummá vált, amely egyszerre tartalmazza a nemzeti megtisztulás, a kollektív bűnösség, a felelősségvállalás, a lengyelelles zsidó propaganda és általában véve a holokauszt-emlékezet narratíváit is. Az emlékezeti munka különböző szintjei többé-kevésbé átfedésben vannak egymással, de „ahány lengyel, annyi emlékezet”. Abból a szempontból azonban egységes ez a jelentésmező, hogy Jedwabne szimbólummá válása egyet jelent azzal, hogy gyakorlatilag megszűnt konkrét helyként, konkrét településként létezni, amelyben ma is élnek, amelyben ma is zajlanak a mindennapok, s amelynek lakóit nem szokás megkérdezni arról, hogy városuk nemzeti szintű kisajátítása hatással van-e az életükre. A jedwabnieiek eddig nem vették ki a részüket a nyilvános emlékezeti munkából. A mainstream vélemény szerint ez azzal magyarázható, hogy még mindig a jótékony felejtés mögé rejtőznek és nem érdekli őket az a súly, amit a lokális történelmük aggatott az egész nemzet nyakába. Kérdéses azonban, hogy valóban kimaradt-e a pogrom helyi szintű kibeszélése, vagy csupán a nyilvánosság szintjéig nem jutott el?

Leendő terepmunkám egyszerűen arra keresi a választ, hogy az elmúlt bő egy évtized vitái milyen hatással voltak a konkrét város konkrét lakosságára, illetve, hogy volt-e, van-e bármilyen hatása rájuk nézve? Internetes fórumokon többször olvastam jedwabnieiektől azt, hogy a Jedwabne-botrány olyan bélyeget égetett rájuk, amely általában véve nehezíti meg a mindennapi életüket. Egy főiskolás diáklány például azt nyilatkozta, hogy nem meri bevallani sem a tanárainak, sem pedig a diáktársainak azt, hogy honnan származik, mert attól fél, hogy teljesen átalakítaná a már meglévő kapcsolatait és a róla kialakított képet. Felvetődik továbbá az a kérdés is, hogy ha megfogalmazódnak efféle félelmek, akkor azokat maga a vita és a

³¹ GROSS, 2004:12

feltételezett megítélés váltja ki, vagy tényleges tapasztalatok erősítik meg őket?
Terepmunkám ekképp egyfajta hatásvizsgálatnak indul, nem pedig a történelmi valóságot
kereső, a tettesek bűneire rávilágító oknyomozó riport kíván lenni.

3. BIBLIOGRÁFIA

- ALEXANDER, Geoffrey C.: On the Social Construction of Moral Universals. The 'Holocaust' from War Crime to Trauma Drama
- ARENDT, Hannah: *Eichmann Jeruzsálemben. Tudósítás a gonosz banalitásáról*. Ford.: Mesés Péter és Pató Attila. Budapest, Osiris, 2000.
- ASSMANN, Aleida: *Erinnerungsräume. Formen und Wandlungen des kulturellen Gedächtnisses*. München, Verlag C. H. Beck, 1999. (Funkcionális emlékezet és elraktározó emlékezet. Az emlékezés két módozata. *Kézirat*. Ford.: Böhm Gábor)
- BAUMAN, Zygmunt: *A modernitás és a holokauszt*. Ford.: Greskovits Endre. Budapest, Új Mandátum, 2001.
- BOLGÁR Dániel: Incidenstörténelem és mikrotörténelem. In: Papp Gábor – Szijártó M. István (szerk.): *Mikrotörténelem másodfokon*. Budapest, L'Harmattan, 2010. 49-81.
- DAVIES, Normann: *God's Playground: History of Poland*
- DEÁK István: A jedwabnei tragédia, 1941. Kollektív felelősség, kollektív dicsőség. *História* 24., 2002/8. 3-8.
- FULBROOK, Mary: *A német nemzeti identitás a holokauszt után*. Ford.: Valló Zsuzsa. Budapest, Helikon, 2001.
- GROSS, J. T.: *Szomszédok. A jedwabnei zsidók kiirtása*. Ford.: Andor Mihály. Budapest, Új Mandátum, 2004.
- GYÁNI Gábor: Emlékezet és felejtés mint politikai stratégia. *Kritika*, 2006/9. 6-10.
- HELLER Ágnes: Lehet-e verset írni a holokauszt után? In: HELLER: *Auschwitz és Gulág*. Múlt és Jövő, Budapest, 2002, 21-36.
- KERTÉSZ Imre: A Holocaust mint kultúra. Előadás a bécsi egyetemen, 1992. In: Kertész: *A száműzött nyelv*. Magvető, Budapest, 2001.
- KISANTAL Tamás: *A csenden innen és túl – a holokauszt kifejezésének problémái*. 2010a http://arkadia.pt.hu/magyar/cikkek/emlekiratoktol_botranyokig
- KISANTAL Tamás: *Az emlékiratoktól a botrányokig. A holokauszt kifejezésének problémái*. 2010b http://www.arkadia.pt.hu/magyar/cikkek/emlekiratoktol_botranyokig (letöltés időpontja: 2011.02.24.)
- KISANTAL Tamás: "...humanista vagyok, és szerintem a humaniorák lényegében az olvasásról szólnak. Beszélgetés Hayden White történésszel. (Krommer Balázssal) *Aetas*, 2005/1 239-249. (újra kiadva: Gyurgyák - Kisantal szerk.: *Történetelmélet*.

II. kötet 999-1010). <http://epa.oszk.hu/00800/00861/00030/pdf/white.pdf> (letöltés ideje: 2012. május 16.)

KOVÁCS Mónika (szerk.): *Holokauszt. Történelem és emlékezet*. Budapest, Jaffa Kiadó, 2005.

LYOTARD, Jean-Francois: Széljegyzetek az elbeszélésekhez, Samuel Cassin-nek, in: *A posztmodern állapot. Jürgen Habermas, Jean-Francois Lyotard, Richard Rorty tanulmányai*. Századvég-Gondolat, Bp., 1993.

TODOROV, Tzvetan: *A rossz emlékezete, a jó kísértése. Mérlegen a XX. század*. Ford.: Bethlen József, Budapest, Napvilág, 2005.

VÁRI György: Utóirat az apokalipszis retorikájának védelmében. *Korunk*, 2002/3. <http://www.korunk.org/?q=node/8&ev=2002&honap=3&cikk=6839> (letöltés ideje: 2012. május 16.)

WHITE, Hayden: A történelmi cselekményesítés és az igazság problémája. In: WHITE: *A történelem terhe*. Osiris-Gond, Budapest, 1997.

WHITE, Hayden: A modern esemény. In: KISANTAL Tamás (szerk.): *Tudomány és művészet között. A modern történelemelmélet problémái*. L'Harmattan, Budapest, 2003.

ZEMPLÉNI András: A nemzet és a halottak. A nemzeti halottkultusz antropológiai sajátosságai a magyar ereklyerítusok és újratemetési szertartások tükrében. In: Vargyas Gábor (szerk.): *Átjárók. A magyar néprajztól az európai etnológiáig és a kulturális antropológiáig*. , Budapest, L'Harmattan – PTE Néprajz – Kulturális Antropológia Tanszék, 2009.

További internetes források:

A Jedwabne-vita összegyűjtött anyaga az alábbi két linken található:

1. <http://www.reocities.com/jedwabne/>

a. Hivatkozott írások:

GONTARCZYK, Piotr: *Gross kontra fakty*

STRZEMBOSZ, Tomasz: *Przemilczana colaboracja*

2. A Beszélő Jedwabne-különszáma: <http://beszelo.c3.hu/01/05/12jedwabne.htm>

a. Hivatkozott írások:

ARNOLD, Agnieszka: *A csontvázak számolgatása*

KIERES, Leon: *A vizsgálat folyik - a Nemzeti Emlékezet Intézete igazgatójának nyilatkozata*
NOWAK-JEZIORANSKI, Jan: *Nyilatkozat*
RADECKI, Stanislaw: *A bűnbánat politikája, a politika bűnbánata*
STRZEMBOSZ, Tomasz: *Szomszédok: egy másik kép*
SCHUDRICH, Michael: *A megbékélés jelképe - Varsó és lódzi rabbija nyilatkozik a Lengyel Katolikus Hírügynökségnek*
Lengyel nemeslelkűség és lengyel gyalázat - Aleksandr Kwasniewski köztársasági elnökkel beszélget Adam Boniecki és Krzysztof Burnetko

Úgy tervezem, hogy sok mindent meghagyok az előző dolgozatomból, csak kicsit máshová helyezem a hangsúlyokat. Az esettanulmány benne a mostani megemlékezés lesz annak előzményeivel és recepciójával együtt. Sok újdonságot hozott az, hogy előtte is és utána is ott voltam, beszélgettem – megláttam egy egészen érdekes „használatát” a Jedwabne-szimbolikának. Most ugyanis a megemlékezés a tavalyi emlékmű-rongálás témája körül forgott és egy új keletű konfliktust próbált többféleképp magyarázni. Volt egy projektje az IPN-nek a białystoki börtönnel (toleranciaprogram, színdarab jedwabnéról a rabok előadásában, temető karbantartása stb.), plusz felszereltek egy biztonsági kamerát a parkba. A konfliktus forrása az volt, hogy a jedwabnei polgármester közölte, hogy ő ezt nem fogja finanszírozni, az IPN ötlete volt, valósítsa hát meg, ahogy akarja. Az IPN pedig kiakadt ezen, ellenségeskedésként értelmezte és az egész megemlékezést a jedwabnei passzivitás feloldásáért ajánlott imával kezdték és a beszédek is jórészt erről szóltak. Úgyhogy most a párbeszéd, illetve annak hiánya lesz a központi kategória a dolgozatomban, illetve az, hogy ezt melyik szereplő mivel magyarázza. Az ezzel kapcsolatos beszélgetéseim a jedwabnei ismerőseimmel ugyanis pont olyan beszélgetések, amiknek a felhasználására engedélyt kaptam tőlük. Úgyhogy meg tudok szólaltatni több szólamot is. Szerintem nagyon érdekes kérdéseket vet fel az a fordulat, hogy explicit módon mosták össze a jedwabnei pogromra való emlékezést a jelen konfliktusaival. Amit persze a pogrom funkcionális emlékezetbe való beemelése váltott ki, úgyhogy szépen körbeír a „mese”. Nagyon konkrét konklúziót nem akarok, nem szeretnék sommás kijelentéseket tenni, inkább konkrét kérdéseket felvetni. Így, hogy ez a dolgozat egy folyamatban lévő terepmunkának, kutatásnak csupán egy pillanatnyi állapotáról tükrözhet valamit, nem is merek máshogy hozzányúlni. Ez most egy nagyon zanzásított verzió volt, most még az én fejemben sem tiszta minden, de valami ilyesmit szeretnék kihozni belőle (persze, ha Vargyas tanár úr is úgy ítéli meg a szövegem alapján

majd). De hát az OTDK-ra való nevezés előtt a legkedvencebb konzulensem véleményét is szeretném kikérni, az úgyis csak november végére esik. ☺